

Az OPNI egykori múzeuma és galériája

Pleszniv Edit Magyar Nemzeti Galéria

Absztrakt

A pszichotikusok árnyaltabb diagnózisát segítő képi világ kutatása nyomán Európa szerte már a 19. század közepétől kórházakhoz kötődő gyűjtemények alakultak. Ezek sorába tartozott az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézetben egykoron őrzött Selig-Pszichiátriai Múzeum is, mely alapítását tekintve az 1910-es évekre nyúlt vissza. Az orvosok szakmai érdeklődésével párhuzamosan a képzőművészek is felfedezésre, kutatásra érdemes világot találtak a kórházi gyűjteményekben. A betegek alkotásaiban fellelhető archaikus mélységek felfedezését követően ez a korábban elzárt kreativitás önmagában is értékévé vált és rangot kapott.

Az intézetet 2007 végén bezárták. A védett gyűjteményt az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja vette át és működteti ma is, így a kutatók, a pszichiáterek, pszichológusok, és képzőművészek számára továbbra is hozzáférhetőek a mentálisan sérült alkotók különleges tartalmú, gazdag formavilágú művei, valamint a gyűjtemény dokumentumai.

A Pszichiátriai Múzeum

A valahai Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet egy különös, évszázados múltra visszatekintő művészeti válogatásnak adott otthont. Az elmeegógyintézethez kapcsolódva, a Selig - Pszichiátriai Múzeum elsősorban az orvostudomány és a gyógyítás szolgálatában állt, így a kezdetektől fogva döntően

1 kép: Az egykori Pszichiátriai Múzeum enteriőre, 1990 körül

vizsgálati anyagként, kor- és kórdokumentumként gyűjtötte az ápoltak műveit.

A múzeum alapítását követően, a két világháború között született képek, kézműves tárgyak a krónikus betegek spontán született alkotásai voltak. Az 1960-as évektől a kreatív terápiák gyarapították tovább a történeti anyagot. A foglalkozások révén a verbálisan nem megközelíthető lelki tartalmak képi feltárása, az elfojtott érzelmek és élmények felszínre kerülése segítette a gyógyítás folyamatát, erősítette a páciensek önértékelését. Idővel e terápiás művek, mint szuverén esztétikai értékek is bemutatásra kerültek.

A pszichotikusok árnyaltabb diagnózisát segítő képi világ kutatása nyomán Európa szerte már a 19. század közepétől jeles gyűjtemények alakultak. Cesare Lombroso itáliai kollekciónak¹ 1900-ban az angliai Bethlem Királyi Kórház betegrajz-tára², a Párizs melletti Villejuifben August Marie (Marcel Réja)³, Waldauban pedig Walter Morgenthaler anyaga követte. Karl Wilmann és Hans Prinzhorn 1910-es években Heidelbergben formálódó gyűjteménye⁴ hamarosan magyarországi társakra talált, Pécsen Reuter Camillo⁵, Lipótmézön pedig Selig Árpád elmeorvosok szereztek elévülhetetlen érdemeket e feltáró munkákban.

1 A gyűjtemény a torinói Kriminológiai és Antropológiai Intézet múzeumának része. Museo di Psichiatria e Antropologia Criminale, Torino

2 Guttmann Maclay: Collection, Bethlem Royal Hospital Archive.Kent.; Patricia Allderidge: Die Kunstsammlung des Bethlem-Hospitals. In: Kunst & Wahn.Kunstforum. Kiállítási katalógus. Wien, 1997.121–130.

3 A gyűjtemény 1967-ben August Marie özvegyének adományaként beolvadt a Lausanne-i Art Brut Múzeumba

4 Az 1890–1920 között keletkezett, mintegy 5000 művet felölelő heidelbergi gyűjtemény képeinek kórlélektani elemzése 1922-ben jelent meg. Hans Prinzhorn: Bildneri der Geisteskranken.Heidelberg, 1922

5 Jakab Irén: Képi kifejezés a pszichiátriában. Budapest, Akadémiai Kiadó.1998.

A Budapest-Lipótmezei Magyar Királyi Országos Téboldyában az 1910-es évek végén Selig Árpád másod orvos kezdte gyűjteni és rendszerezni betegek képzőművészeti alkotásait, és úttörő kezdeményezésével egy jeles gyűjtemény alapjait tette le. 1926-ban Selig Árpádot az Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet főorvosának, majd igazgatójának nevezték ki, ahova gyűjteményét is magával vitte. Angyalföldön Epstein László és Naményi Lajos korábbi válogatásaival gyarapította az anyagot, majd beolvastotta Fabinyi Rudolf és Nyirő Gyula lipóti gyűjtőmunkájának darabjait, valamint a gyöngyösi, a gyulai és a szombathegyi elmeosztályok alkotásait is.

A Selig szemei előtt lebegő minta és példakép Hans Prinzhorn heidelbergi múzeuma és annak tudományos feldolgozása volt, egészségi állapota miatt azonban a vágyott rendszerezés elmaradt. Az alapító halála után Zsákó István és Jó János folytatta a megkezdett munkát és teljesítette be a szakmai feladatot. A Magyar Elmeorvosok Egyesülete 1930-ban a „Selig Múzeum” nevet adományozta a gyűjteménynek, mely 1931 májusában Angyalföldön ünnepélyes keretek között nyitotta meg kapuját a nagyközönség előtt is.⁶ Zsákó István igazgatói kinevezésével 1936-tól ismét Lipótmezőn került bemutatásra a múzeum. A második világháború alatt a kórház kényszerű hadi célú kiürítése a tatai Eszterházy kastélyba, illetve a Svábhegyi Nagyszállóba száműzte a gyűjteményt. A viszontagságos idők alatt a múzeum anyag erősen megcsappant, jó néhány értékes alkotásnak nyoma veszett. Az 1946-os visszaköltözést követően a fellelhető művek számbavétele azonban elmaradt, csak 1952-ben a kórház egyik padlásfeljárójában akadtak rá véletlenül az egymásra halmozott, megrongálódott képekre, az egykori múzeumi anyag töredékére. Néhány évtizednyi nyugalom és épí-

2-3 kép: Az egykori Pszichiátriai Múzeum enteriőrjei, 1990 körül

tőmunka következett ekkor, Fekete János orvos személyében lelkes gondozóra talált a gyűjtemény. Az ő halálát követően a nemtörődömség ismét létében fenyegette a múzeumot, melyet a kórház pincéjébe, a kazánház melletti forró helyiségbe száműzték az 1980-as évek elején.

1988. december 9-én a „Lipót” fennállásának 120. évfordulójához kapcsolódva, Veér András főigazgató kezdeményezésére és támogatásával nyílt meg ismét a múzeum

állandó kiállítása és került átfogó feldolgozásra az anyag. A Pszichiátriai Múzeum újjászületését számos kiállítás és publikáció kísérte ekkortól. A pszichózisok képi kifejezésének tárházaként és a kórház egyik terápiás bázisaként a múzeum a pszichiáterek, pszichológusok és terapeuták szakmai képzésében is részt vállalt. Kultúrtörténeti jelentőségét 1990-ben védetté nyilvánítás, 2002-ben pedig muzeális gyűjteményi besorolás ismerte el.⁷

6 Budapesti Orvosi Újság, 1931. 26. sz. 5

7 A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum 205/1990. számon nyilvánította védetté a gyűjteményt. A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma 2002-ben a Pszichiátriai Betegek Művészeti Alkotásainak Muzeális Gyűjteményeként bevezette a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalnál nyilvántartott Magyarországi Muzeális Intézmények Anyakönyvébe (Nyilv.sz.:Mk/d/107)

4. kép: Nemes Lampérth József: Női akt, 1914.

Művészek a gyűjteményben

A múzeumban őrzött művek alkotóinak többsége nem hivatásos művész. A képek kiválasztásakor azonban évtizedekre visszamenően is elsőrendű szempont volt az esztétikai érték. A kórházi tartózkodást megrövidítő gyógyszeres kezelések elterjedése előtt nem ritkán évtizedekre, sőt életfogytig tartó ittlésre voltak kárhoztatva a betegek. Paradox módon sokakból éppen ez a bezártság, gyakran maga a betegség váltotta ki a kreativitást. A megéltség hitelessége révén erőteljes képek sorával találkozhatunk. A beteg-képek mellett a gyűjtemény természetesen kiemelt helyet biztosított az itt ápolt hivatásos képzőművészek alkotásainak is.

Az 1922-ben Lipótmezőn, Selig Árpád betegként ápolt Nemes Lampérth József (1891–1924) festőtől az 1914-ben Párizsban készített *Női akt* című tusrajz található a gyűjteményben.

Az 1924 és 32 között ugyancsak a Lipótmezőn kezelt Gulácsy Lajosnak (1882–1932) a színhagyományok szerint számos rajzát őrizte a múzeum. Ennek leltárkönyvi nyoma azonban nem maradt fenn. Az akkor már súlyosan beteg festő ebben az időszakban feltehetően

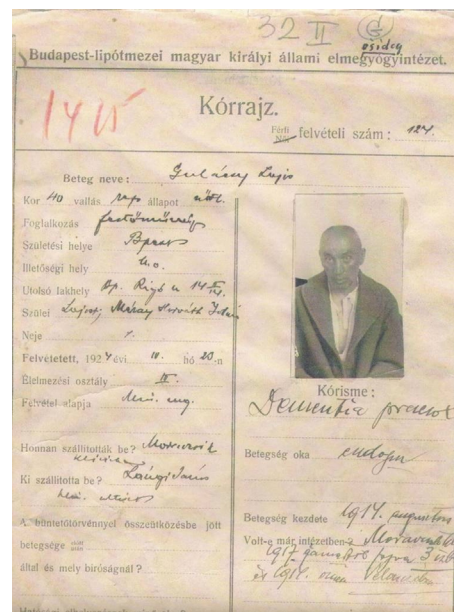
nem alkotott. Számos kortársához hasonlóan Gulácsy Lajosnál is az első világháború traumái siettették a pszichózis fellépését. Noha halála csak 1932-ben következik be, festői pályafutása 1918-ban tragikus módon lezárul. Juhász Gyula 1925-ben, *A szépség betege* című írásában megrendítő empátiával írt festőbarátja tragikus sorsáról: *Gulácsy igazi tragédiája, amely elől a téboly lárvája mögé menekült: egy tiszta művész egy tisztára művészietlen korba született bele, és megpróbálta azt a maga számára elviselhetővé tenni, sőt a maga képére és hasonlatosságára szépíteni. ... Így menekült lassan, de biztosan egy másik dimenzióba. Innen, a halál életéből az élet halálába: az örületbe.*

A lipóti gyűjtemény egyik legizgalmasabb művészettörténeti felfedezése Pál István (1888–1944) festőművész, korábban méltatlanul elfeledett munkássága. A múzeum Pál 18 db képét őrzi.

Bárfay József Árpád (1865–1937) müncheni akadémiai festészeti tanulmányait megszakítva, 1894-ben került haza Budapestre, a lipóti elmeegógyintézetbe. Betegsége egész életére, 35 évre kényszerítette kórházba. Míves tusrajzain – monoton sziklás tájak végtelen sorozatán – a paranoiás beteg kiüresedése és belső magánya tükröződik.

6. kép: Bárfay József Árpád: Kosaras asszony a vízparton, 1913 körül

5. kép: Gulácsy Lajos kórrajza

Zórád Géza (1896–1959) festőművész évekig visszatérő páciense volt a kórháznak. Naturalisztikus, plein air táj- és életképei találhatók a múzeumban.

A nagybányai művésztelepen tanult Áronson Gábor (1914–1990) festő János kórházba került hagyatékából a Magyar Nemzeti Galéria közvetítésével jutott egy válogatás a lipóti gyűjteménybe 1993-ban.

A lelki betegek műveinek emancipációját egy hosszú, évszázados folyamat előzte meg. Ennek során a figyelem a különösség külső jegyeinek

7. kép: B.J.: Marslakók, 1928.

megragadásától egyre inkább a belső tartalmak, archaikus formai elemek felfedezésére koncentrált, majd e varázslatos, elzárt világ kreativitása önmagában is értékké vált és rangot kapott.⁸

Művészettörténeti kitekintés

A pszichológia tudományának 19. századi megszületésével párhuzamosan a szélsőséges érzelmi megnyilvánulások ígézetében a tébolyt a romantika művészei – Géricault,

Delacroix, Goya, Blake, Füssli – jelenítették meg vásznaikon. A lélek misztériumai, a nagy romantikus elődök nyomán a szimbolisták – Moreau, Redon, Vrubel – képi világát alakították a századfordulón. Az európai civilizáció válságát megélt művészek a kor dekadens életérzéseinek megfogalmazásakor elvetették a hagyományos képi toposzokat. A modern kor adekvát kifejezési formákat, a szorongás, az elmagányosodás élménye új vizu-

ális eszközöket követelt. A primitív népek művészete és a népi kultúrák formakincse mellett a gyermekrajzok igéző világa és az elmebetegek bizarr látomásai, azok ősi gyökeirekből táplálkozó archaikus látása ragadta meg a művészek figyelmét. Az újító törekvések összezsengtek a korszak elmeorvoslásának tudományos kutatásaival is. A pszichiátria ebben az időben kezdett el intenzíven foglalkozni a primitív népek lélektanával, a gyermeklélelektanával, az álom törvényszerűségeivel és az elmebetegek képi megnyilvánulásával. Az avantgárd mozgalmak tekintetében a legnagyobb hatású pszichotikus képgyűjtemény a heidelbergi klinika kollekciója volt, mely többek között Kirchner, Schlemmer, Kubin, Breton, Klee, Max Ernst, Picasso útkereséseinek ihlető forrása volt.

A felszabadított érzelmek szabad áramlását megjelenítő expresszionista mozgalom nem riadt vissza a sokkoló hatásoktól sem, és így gyakran túltett az „örültek” alkotásain is. A „Die Brücke” csoport tagjait, elsősorban Kirchner, Heckelt és Noldét a primitív művészet formai inspirációi mellett a pszichotikus látásmód hatásait tükröző antikulturális attitűd jellemezte. Az expresszionista irodalomban is kitüntetett helyet kapott az irracionalitás és az örület tematikája. Ugyancsak a hivatalos művészeti kánonon kívüliekkel való közösség vállalására utalt mikor a dadaisták kölni kiállításukon, 1919-ben műveiket gyermekrajzok, afrikai szobrok, és elmebeteg rajzok kíséretében tárták a közönség elé.⁹ Művészet és lélektan kapcsolata mégis a szürrealizmusban volt a legszorosabb. A köteléket orvos szakmai kapcsolatok is erősítették. Gaston Ferdière a Rodez-i elmeorvóintézet igazgatója és Jacques Lacan francia pszichiáter is tagja volt a szürrealista körnek, de közismert volt Breton és Dali, a mozgalom vezéralakjainak Freud-tisztelete is. A szürrealisták alkotói gyakorlatukban a pszicho-

⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_NEMG_Ek_13_1997_2001/?pg=314&layout=s

⁹ John M. MacGregor: Psychosis and Surrealism. In: The Discovery of the Art of the Insane. Princeton, New Jersey, 1989. 271–291.

analízis tudományos vizsgálati módszerét, a szabad asszociációt alkalmazták, és műveik keletkezésében az álom és a tudatalatti kiemelt szerepét hangsúlyozták. Formai elkötelezettségüket igazolta, hogy kompozícióik gyakran a gyermekrajzok és a skizofrén-alkotások sémáját idézték.

A modern törekvések és az elmebeteg műalkotásai között húzódó hajszálerek képi bizonyítékait később a náci propaganda eszközként használta fel az avantgárd művészet lejáratására és megsemmisítésére. A progresszívek elleni támadásban a heidelbergi kollekció és publikáció a modernizmus degenerációját bizonyító eszközzé vált. A német ideológusok az avantgarde alkotók szélsőséges formai deformációit a faji degeneráció igazolására használták fel. Paul Schulze-Naumburg 1928-ban megjelent *Kunst und Rasse* című írásában Rottluff, Modigliani és Dix torzított, kubisztikusan tagolt képmásai mellé eltorzult beteg-arcképeket illesztette.

Az 1937-es müncheni Elfajzott művészet című kiállítás rendezői pedig elmebeteg alkotásai és gyermekrajzok társaságában mutatták be 32 kortárs művész festményét. A tárlat bevezetőjében Klee rajza mellé egy skizofrén beteg Szt. Magdolna a gyermekkel képét, E. Hoffmann szobra társaságába pedig a heidelbergi elme-klinika páciensének plasztikáját helyezték el gúnyos, demagóg összevetés kíséretében.¹⁰ E politikai célú lejáratások esztétikai elvű ellenpólusa volt ugyanebben az időszakban a New York-i Modern Múzeum kiállítása, melyen a kortárs művészeti alkotások a Prinzhorn-gyűjtemény beteg-rajzaival, gyermekrajzokkal és népművészeti tárgyakkal együtt, azonos hangsúlyal és értékkel szerepeltek.¹¹

A hivatásos művészeti körökön kívüli spontán megnyilatkozásokhoz, a mentálisan sérült alkotók műveinek formakincséhez az 1940-es években Franciaországban szerveződő Art Brut mozgalom nyúlt ismét. A vezéralak Jean Dubuffet a társadalom periferiáján élők, pszichotikusok, csavargók és rabok műveinek sokaságát gyűjtötte össze. E különös alkotásokra, ezen kreatív megnyilvánulásokra alkalmazta az Art Brut megnevezést. 1948-ban megalakult az Art Brut Társaság, melynek számos tagja között André Breton szürrealista művész, Michel Tapié festő, Max Müller svájci pszichiáter és a későbbi francia kultusz-miniszter, André Malraux művészeti író is helyet kért. Dubuffet Art Brut kollekciója az 1960-as évekre már 5000 művet számlált. A gyűjtemény a művész ajándékaként Lausannban került, ahol 1976-ban nyílt meg az Art Brut állandó múzeuma és kutatási központja.¹²

Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézetet másfél évszázados fennállását követően 2007. végén, az egészségügyi reform keretében bezárásra került. A kórház megszűnése után a gyűjteményt 2008-ban az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja vette át és működteti ma is Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény néven.¹³

A lipótmezei kórházban az 1980-as évektől hivatásos művészek sora tevékenykedett egy-egy pszichiátriai vagy neurológiai osztály égisze alatt. Ezen alkotói műhelyeket a műfaji sokszínűség jellemezte; a festmények, grafikák és textilek mellett monumentális kerámia szobrok is készültek. Sok páciens a kórház elhagyása után is visszajárt a foglalkozásokra, és „civil életében” is folytatta a mindennapjainak szerves részévé vált alkotói

tevékenységet. A művészetterápiás foglalkozásokat a Lipóton az 1990-es évektől már egyre több közös bemutatkozás kísérte, végül 2004 szeptemberében, a kórház területén megnyílt az első hazai Art Brut kiállítóhely, a Tárt Kapu Galéria is.

Az intézmény kényszerű bezárása ezen úttörő vállalkozásnak is véget vetett. Napjainkban a IX. kerület ad otthont a Tárt Kapu örökébe lépett, az ott megkezdett munkát tovább éltető Átkelő Galériának (Hőgyes Endre utca 2. földszint IV/TB 2.)¹⁴

10 Stephanie Barron: *Modern Art and Politics in Prewar Germany*. In: *Degenerate Art. The Fate of the Avant-Garde in Nazi Germany*. Kiállítási katalógus. Country Museum of Art. Los Angeles, 1991. 9–23

11 *Fantastic Art, Dada, Surrealism*. Kiállítási katalógus. Museum of Modern Art. New York, 1936.

12 <http://kepiras.com/2014/09/plesznivy-edit-az-art-brut/>

13 Internetes oldalak: <http://www.psyartcoll.mta.hu/hu/rolunk>, https://library.hungaricana.hu/en/view/ORSZ_NEMG_kv_42_Belso/?query=lip%C3%B3t&pg=19&layout=s

14 <https://atkelogaleria.com/>